Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 811.411.21
FILOLOGIYA

ARAB TILIDAN O'ZLASHGAN LEKSIK BIRLIKLARNING O'ZBEK TILIDA SEMANTIK O'ZGARISHI: QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLIL

Sa'diya Alisher qizi Anvarjonova*
Andijon davlat universiteti Filologiya va tillarni o'qitish fakulteti o'zbek tili yo'nalishi talabasi
✉ anvarjonova.sadiya@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada arabcha o'zlashmalarning o'zbek tilidagi leksik-semantik adaptatsiyasi jarayoni qiyosiy-tipologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot asosiy e'tiborni o'zlashma birliklarning denotativ va konnotativ ma'nolarining transformatsiyasiga qaratadi. Arab tilidagi birlamchi semantik qatlam o'zbek tilining fonetik va paradigmatik muhitiga o'tishda qanday yangi semantik derivatsiyalarni hosil qilishi, shuningdek, til tizimining tashqi leksik ta'sirlarni o'zlashtirishdagi kreativ (ijodiy) imkoniyatlari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar

Leksik-semantik adaptatsiya, denotativ va konnotativ ma'no, semantik derivatsiya, qiyosiy-tipologik tahlil, arabcha o'zlashmalar.

DOI: 10.5281/zenodo.21743385

KIRISH

Til tizimi – bu doimiy o'zgarishda bo'lgan, tashqi ta'sirlarni o'zining ichki strukturasi va paradigmatik qoidalari asosida qayta ishlovchi dinamik mexanizmdir. O'zbek va arab tillari o'rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalar natijasida o'zbek tiliga kirib kelgan leksik qatlam shunchaki so'z o'zlashuvi emas, balki chuqur semantik transformatsiyalar majmuasini ifodalaydi. Lingvistik nuqtai nazardan, arabcha o'zlashmalar o'zbek tili lug'at tarkibiga kirib borar ekan, ular nafaqat fonetik, balki semantik moslashuv bosqichini ham bosib o'tadi. Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, ko'plab arabcha birliklar o'zbek tilida asl ma'nosini saqlagan holda, o'ziga xos konnotativ bo'yoqdorlik kasb etadi yoki aksincha, semantik derivatsiya natijasida butunlay yangi funksional yuklamani o'zlashtiradi. Tilshunoslikda mazkur jarayonni tushunish uchun so'zning tarixiy etimologiyasini qiyosiy-tipologik tahlil qilish, uning til tizimida "yashash" strategiyasini aniqlashni talab etadi. Tadqiqotimiz doirasida biz arab tilidan o'zlashgan birliklarning o'zbek tili semantik maydoniga kirib kelishi, ularning ma'noviy qisqarishi, kengayishi yoki metonimiya va metafora yo'li bilan yangi mazmun kasb etish mexanizmlarini ilmiy tahlil qilamiz. Bizning asosiy vazifamiz – o'zbek tilining o'zlashmalarga nisbatan tanlovchanlik xususiyatini va til tizimining "begona" leksikani qanday qilib milliy til qolipi va nutqiy ehtiyojlarga moslashtirishini qiyosiy-tipologik metodlar orqali asoslab berishdir.

Arabcha o'zlashmalarning o'zbek tilidagi semantik evolyutsiyasini tahlil qilishda V.V.Vinogradovning leksik-semantik tizim nazariyasi va A.A.Potebnyaning "ichki shakl" (inner form) konsepsiyasi asosiy metodologik tayanch vazifasini o'taydi. Ushbu nazariyalarga ko'ra, so'z shunchaki belgi emas, balki muayyan xalqning dunyoqarashi va tarixiy tajribasini o'zida mujassam etgan tirik birlikdir. Lingvist A.Madvaliyev ta'kidlaganidek, o'zlashmalar tilning qabul qiluvchi tizimiga kirishda "semantik filtr"dan o'tadi, ya'ni ular o'zbek tilining fonetik-morfologik va paradigmatik muhitiga moslashish jarayonida o'zining asl tildagi ma'noviy markazidan siljib, yangi tushunchaviy qirralarni hosil qiladi [1.B. 89]

Ushbu semantik siljishlarni bir nechta fundamental leksemalar misolida aniq ko‘rish mumkin. Masalan, arab tilida dastlab “ziyofat, taklif etish, qabul” ma’nolarini anglatgan “adab” (أدب) leksemasi o‘zbek tilida ijtimoiy-axloqiy me’yorlar majmuini – yuksak madaniyat va xulq-atvor qoidalarini ifodalovchi markaziy birlikka aylandi. Xuddi shuningdek, “ilm” (علم) so‘zi arab tilida bilimdan tashqari “belgi, nishon, alomat” kabi keng ma’nolarni ham qamrab olsa-da, o‘zbek tili tizimida asosan ta’lim-tarbiya jarayoni va intellektual salohiyatni ifodalovchi ixtisoslashgan tushunchaga toraydi [3, B. 25]. “Haq” (حق) leksemasi ham qiziqarli transformatsiyani bosib o‘tgan bo‘lib, arab tilidagi “rost”, “ulush”, “majburiyat” va “Allohning sifatlaridan biri” kabi juda keng semantik qatlam o‘zbek tilida ijtimoiy-huquqiy kontekstda “qonuniy ulush” hamda ma’naviy-falsafiy jihatdan “haqiqat” tushunchalarida barqarorlashdi. “Safar” (سفر) so‘zi esa arab tilidagi “ochish, sahifalarni ochish” kabi birlamchi ma’nolaridan uzoqlashib, o‘zbek tilida “ko‘chish, sayohat, manzilga borish” kabi torroq, lekin nutqiy jihatdan faolroq ma’noga o‘tdi. “Xulq” (خلق) so‘zining o‘zbek tilidagi evolyutsiyasi ham diqqatga sazovor: arab tilida u “yaratilish, borliq, tabiat” (xilqat) ma’nolarini qamrab olgan holda, o‘zbek tilida insonning “ma’naviy qiyofasi va fe’l-atvori”ni anglatuvchi turg‘un birlikka aylandi. “Aql” (عقل) so‘zi esa etimologik jihatdan “tuyani arqon bilan bog‘lash” degan konkret harakatni anglatgan bo‘lsa-da, o‘zbek tili tizimida u butunlay “idrok, tafakkur, zakovat” kabi abstrakt-ruhiy kategoriyaga ko‘chib o‘tdi [4, B. 69]. Bu kabi misollar o‘zbek tilining o‘zlashmalarni passiv qabul qilmay, balki ularni milliy til qoliplari va xalq tafakkuri ehtiyojlariga moslashtirib, o‘ziga xos kreativ derivatsiya jarayonini amalga oshirishini yaqqol isbotlaydi.

Arab tili leksik qatlamining o‘zbek tiliga integratsiyasi va undagi semantik siljishlar jarayonini **“Al-Munjid”** klassik lug‘ati hamda **“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”** bazasidagi ilmiy ma’lumotlarga tayangan holda tahlil qilganda, til tizimlarining o‘zaro moslashuvi va “kognitiv filtrlash” mexanizmi yaqqol namoyon bo‘ladi; bunda arab tilidagi falsafiy-abstrakt va tor funksional tushunchalar o‘zbek tilida xalq mentaliteti va amaliy ehtiyojlar ta’sirida tubdan qayta shakllanib, yangi semantik derivatsiyalarni hosil qiladi [2], [5].

Masalan, **“tavakkal” (توكّل)** so‘zi arab tilida *at-tavakkulu* shaklida “Allohga tayanib, ishni Unga topshirish” kabi oliy darajadagi ruhiy ishonchni (*Misol: “Tavakkaltu 'ala-l-loh”*) anglatgan bo‘lsa, o‘zbek tilida u irodaviy ishonchdan ko‘ra, vaziyatga nisbatan tavakkalchilik yoki oqibatini o‘ylamasdan jur’at qilishga – “tavakkaliga ish boshlamoq” kabi amaliy xatar tusiga o‘tdi. **“Rivoj” (رواج)** leksemasi *ar-ravaju* shaklida arab tilida “tovarning bozorda chaqqonligi, xaridorgirligi” (*Misol: “Raja-al-bizo'atu”*) kabi sof tijoriy tushunchani bildirsa, o‘zbek tilida u iqtisodiy-savdo doirasini yorib chiqib, butun bir millat yoki tizimning ijtimoiy-madaniy yuksalishi – “mamlakatning iqtisodiy rivoji” ma’nosida kengaydi [2, B. 56]. **“Himmat” (همة)** so‘zi *al-himmatu* o‘laroq arab tilida “qalbning bir narsaga bo‘lgan qat’iy intilishi, ruhiy g‘ayrat” (*Misol: “Himmatuhu 'aliyatun”*) degan ichki quvvatni ifodalasa, o‘zbek tilida u aynan insonning tashqi ijtimoiy fazilatiga – “himmatli inson” deganda saxovat va mardlikka o‘zgardi. **“Fursat” (فرصة)** atamasi *al-fursatu* sifatida “imkoniyat, qulay vaziyat” (*Misol: “Ightanim al-fursata”*) anglatib, arab tilida vaziyatga urg‘u bersa, o‘zbek tilida u “vaqt o‘lchovi” (*Misol: “Fursat o‘tib ketdi”*) ma’nosiga torayib, vaqt kategoriyasiga aylandi [2, B. 98]. **“Xosiyat” (خاصية)** atamasi arabcha *al-xosiyyatu* shaklida narsaning obyektiv tabiatini yoki ilmiy xossasini (*Misol: “Xosiyyatu-l-maddati”*) bildirsa, o‘zbek tili tizimida u ilmiy xarakterini yo‘qotib, xalqona qarashdagi “sirli, mo‘jizaviy, shifobaxsh kuch” (*Misol: “Bu giyohning xosiyati bor”*) kabi subyektiv va emotsional bo‘yoq kasb etdi. Nihoyat, **“g‘ayrat” (غيرت)** so‘zi *al-g‘ayratu* shaklida arab tilida “rashk, nomusni himoya qilish” (*Misol: ”G‘ara-al-rajulu 'ala ahlihi”*) kabi mudofaa hissiyotini bildirsa, o‘zbek tilida u bunyodkorlikka yo‘naltirilgan “mehnatsevarlik, shijoat, ishchanlik” (*Misol: ”Ishga g‘ayrat qildi”*) kabi faol ijtimoiy quvvatga aylandi [2, B. 198]. Bu qiyosiy tahlil shuni tasdiqlaydiki, o‘zbek tili arab tilidagi tushunchalarni shunchaki nusxa ko‘chirib olmaydi, balki o‘zining hayotiy va emotsional qoliplari ichida qayta ishlab, ularga yangi ma’noviy “jon” bag‘ishlaydi.

Arab tilidan kirib kelgan leksik birliklarning o‘zbek tili lug‘at boyligidagi o‘rni shunchaki so‘z o‘zlashuvi emas, balki ikki xil til tizimining uzoq asrlik muloqoti natijasida yuzaga kelgan murakkab jarayondir. Bu jarayonni ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilar ekanmiz, o‘zlashma so‘zlar dastlabki manbasida juda keng va ko‘p qirrali tushunchalarni ifodalagan bo‘lsa-da, o‘zbek tilining o‘ziga xos qonuniyatlari, xalqimizning dunyoqarashi va ijtimoiy-madaniy muhitiga kirib borgan sari o‘z qiyofasini o‘zgartirganiga guvoh bo‘lamiz. Tilshunoslikdagi “semantik moslashuv” deya ta’riflanadigan bu holat, aslida, tilning begona tushunchalarni o‘zining hayot tarzi va mantiqiy qoliplariga moslab, qayta shakllantirish qobiliyatidir. Qiyosiy-tipologik tomon-

dan qaraganda, o‘zbek tili o‘zlashmalarni shunchaki o‘z tarkibiga qo‘shmaydi, balki ularni milliy tilning “jonli organizmi”ga aylantiradi [4, B. 23]. Bu jarayon tilning o‘zini himoya qilish va o‘zligini saqlab qolish strategiyasidir. Arabcha o‘zlashmalar o‘zbek tilining fonetik va morfologik qoliplari ichida shunday uyg‘unlashadiki, natijada ular begona unsurlar sifatida emas, balki tilimizning ajralmas, organik qismlari sifatida namoyon bo‘ladi. Shu ma’noda, o‘zbek tilining arabcha o‘zlashmalarni qabul qilish va ularga yangi “semantik hayot” bag‘ishlash tajribasi tilimizning naqadar ochiq, ijodkor va asrlar osha o‘zligini yo‘qotmasdan rivojlanib boruvchi qudratli tizim ekanligini isbotlaydi.

Olib borilgan qiyosiy-tipologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, arab tilidan o‘zlashgan leksik birliklar o‘zbek tili tizimiga kirib kelish jarayonida shunchaki mexanik o‘zlashtirishga uchramay, balki chuqur semantik transformatsiyalarni boshdan kechiradi. O‘zbek tili “Al-Munjid” kabi manbalarda qayd etilgan birlamchi arabcha tushunchalarni o‘zining paradigmatik muhiti va tarixiy-madaniy ehtiyojlari “filtra”dan o‘tkazib, ularni qayta kodlashtiradi. Xususan, arab tilidagi falsafiy-abstrakt va universal tushunchalar o‘zbek tilida ijtimoiy-amaliy, emotsional va mentalitetga xos bo‘lgan aniq tushunchalarga derivatsiya qilinishi tilning “kognitiv moslashuvchanlik” (adaptive flexibility) xususiyatini yaqqol isbotlaydi.

XULOSA

Tadqiqot xulosasiga ko‘ra, o‘zbek tilining o‘zlashmalarni qabul qilish strategiyasi selektivlik (tanlovchanlik) va konseptual qayta ishlash tamoyillariga asoslanadi. Bu jarayonda arabcha o‘zaklar tilning ”jonli organizmi”ga singib ketadi va o‘zbek tilining o‘ziga xos semantik koinotini boyituvchi organik unsurlarga aylanadi. Demak, o‘zbek tili o‘zlashgan so‘zlarga yangi “semantik hayot” bag‘ishlash orqali nafaqat o‘zining lug‘at boyligini oshiradi, balki o‘zligini saqlab qolgan holda begona leksik ta’sirlarni milliy ruhga uyg‘unlashtirib, til tizimining barqarorligi va ijodiy qudratini namoyon etadi. Ushbu tadqiqot natijalari o‘zbek tilshunosligida o‘zlashmalar nazariyasini yanada rivojlantirish hamda tillararo leksik-semantik munosabatlarni qiyosiy-tipologik jihatdan chuqurroq anglash uchun yangi ilmiy zamin vazifasini o‘taydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov H., Mahmudov N. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
2. Al-Ma’luf, Luis. Al-Munjid fi-l-lug‘ati va-l-a’lom (المُنجِد في اللغة والأعلام). – Bayrut: Dor al-Mashriq, 2008.
3. Ibn Manzur. Lison al-Arab (لسان العرب). – Qohira: Dor al-Maorif, 1981.
4. Madvaliyev A. O‘zbek tilining izohli lug‘atchiligi va lug‘atshunosligi. – Toshkent: Fan, 2013.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.